

Психологічна служба системи освіти і виклики сьогодення

Віталій Панок
доктор психол. наук,
професор,
директор Українського
НМЦ практичної психології
і соціальної роботи
НАПН України,
м. Київ

У сучасному українському суспільстві є нагальна потреба в наданні психологічної допомоги постраждалим від військових дій, переселеним із окупованого Криму і Севастополя, пораненим, сім'ям загиблих. Почасти з'являється інформація про те, що громадські організації, фонди, міжнародні організації, волонтери надають психологічну і психотерапевтичну допомогу постраждалим. Натомість майже ніде не йдеться про участь представників психологічних служб державних структур у цій роботі.

Однією з таких служб є психологічна служба системи освіти, що була створена понад 20 років тому і нині є найчисленнішою і найкраще структурованою. Психологічна служба в системі освіти визначається як сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що становлять єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби. Метою діяльності психологічної служби системи освіти є підвищення ефективності навчально-виховного процесу у всіх типах навчальних закладів засобами прикладної психології і соціальної педагогіки та, одночасно, захист психічного і соціального здоров'я усіх його учасників — вихованців, учнів, студентів, викладачів, учителів, батьків.

Завдання, види й принципи діяльності

Завдання діяльності психологічної служби системи освіти України полягають у:

підвищенні ефективності навчально-виховного процесу на основі залучення новітніх досягнень психологічної науки;

захисті психічного здоров'я та особистісного суверенітету всіх учасників навчально-виховного процесу;

сприянні повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі;

створенні психологічних і соціально-педагогічних умов для формування у вихованців мотивації до самовиховання і саморозвитку;

забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;

профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку учнів, студентів, вихованців.

Основними видами діяльності психологічної служби системи освіти є:

діагностика — психологічне обстеження учнів і студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту й умов індивідуального розвитку учнівської та студентської молоді, визначення причин та особистісних проблем, що ускладнюють їхній розвиток та навчання;

корекція — здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;

реабілітація — надання психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, молоді, які перебувають у кризовій або складній життєвій ситуації з метою адаптації та повернення до звичайних умов навчання і життєдіяльності;

профілактика — своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі тощо;

прогностика — розробка, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості в різних умовах та життєвих ситуаціях, визначення тенденцій розвитку груп, міжгрупових взаємин та освітньої ситуації у регіоні;

проекування — визначення змісту, напрямів та психолого-педагогічних методів стимулювання індивідуального розвитку учнів і студентів, їхніх груп і колективів, складання на цій основі життєвих планів, проектів розвитку колективу і групи.

Завдання психологічної служби визначаються відповідно до стратегії розвитку системи освіти України в цілому і, водночас, залежать від особливостей регіональної політики, історії та традицій освіти в конкретній області, районі, місті, селі та селищі і повинні трансформуватися відповідно до змін у нормативно-правовій базі, визначених пріоритетів діяльності освітньої галузі.

Базові принципи організації психологічної служби є такими:

Доступність психологічних і соціально-педагогічних послуг для всіх учасників навчально-виховного процесу закладу освіти. Цей принцип передбачає побудову таких організаційних моделей психологічної служби, які б могли забезпечити надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги учням, студентам, батькам і педагогічним працівникам незалежно від віку, расової, релігійної або національної приналежності, майнового чи соціального статусу, місця проживання, типу навчального закладу, рівня розумового та фізичного розвитку.

Принцип науковості означає, що вся діяльність психологічної служби ґрунтується на основі наукових підходів, наукової методології і засадах наукової психології. Методи, методики і технології, що застосовуються в діяльності фахівців психологічної служби,

мають бути науково обґрунтованими, валідними і надійними. Неприпустимо застосування позанаукових, містичних, релігійних, окультних та інших методів і методик, що не пройшли наукової експертизи. Отже, застосування в роботі телепатії, астрології, соціоніки, біоенергетики та ін. є неприпустимим.

Принцип розвитку передбачає не тільки розвиток об'єктів психологічного впливу — учнів, студентів, батьків і викладачів, але й розвиток системи управління, методичного забезпечення, мережі закладів психологічної служби.

Розвиток організаційної структури психологічної служби обумовлюється двома групами причин.

Перша — зовнішні впливи. Це — завдання реформування галузі освіти, соціально-економічні умови, в яких відбувається навчання і виховання молоді, організаційні засади діяльності системи освіти.

Друга — внутрішні. Це — розвиток мережі психологічної служби, рівень кваліфікації і професіоналізму її працівників. Тут передбачається можливість творчого застосування методів і методик роботи, перехід від *клієнтської моделі* соціально-психологічного забезпечення до *розвиткової*, що ґрунтується на глибокому розумінні тенденцій психічного і соціального розвитку учасників навчально-виховного процесу та їхніх взаємин.

Принцип комплексності і системності в наданні соціальної і психологічної допомоги означає, що в діяльності психологічної служби мають бути поєднані вузька спеціалізація (або з точки зору проблематики роботи — дошкільники, профілактика девіантної поведінки у підлітків, профілізація навчання у старшокласників, робота з батьками учнів; або з точки зору методології — гештальттерапія, позитивна терапія і т. ін) із певною універсальністю спеціалістів. Поєднання в єдиному технологічному процесі універсальності зі спеціалізацією фахівців забезпечить, на наш погляд, реалізацію завдань діяльності психологічної служби в цілому.

Міждисциплінарність у наданні психологічної і соціально-педагогічної допомоги означає, що в технологіях організації соціального і психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу мають бути поєднані не тільки психологічні та соціально-педагогічні методи, а й методи інших, суміжних наук: соціології, педагогіки, дефектології, дидактики, фізіології та ін.

Структурність і цілісність. Цей принцип передбачає функціонування в освітній галузі єдиної психологічної служби з чіткою структурою, підпорядкуванням і координацією взаємодії окремих її елементів. Він не суперечить різноваріантності організації підрозділів служби на місцях, але, власне, конституює службу як єдину систему, що має єдину мету і завдання, методи і підходи до надання психологічної допомоги.

В діяльності психологічної служби системи освіти застосовуються єдині підходи, узгоджена методологія, єдині стандарти до оцінки роботи окремих підрозділів і спеціалістів.

Принцип забезпечення професійної підтримки і допомоги спеціалістам психологічної служби. Структурно і функціонально психологічна служба має бути побудована таким чином, щоб кожен окремих фахівець відчував методичну підтримку і психологічну допомогу, чи то у вигляді супервізії або інтервізії, чи то у вигляді навчальних семінарів і тренінгів. Важливою формою професійної підтримки є методичні об'єднання спеціалістів служби за окремими напрямками роботи.

Основною структурною одиницею психологічної служби системи освіти є *науково-методичні центри*. Саме цим психологічна служба в Україні відрізняється від психологічних служб системи освіти інших країн.

Так, наприклад, у країнах зі стабільними традиціями надання психологічної допомоги населенню психологічної служби, як такої, в системі освіти не існує.

Там шкільна рада може найняти психолога або ні. Якщо психолога наймають для роботи в школі, то в контракті чітко визначається коло тих проблем, на вирішення яких буде спрямовано його професійні зусилля. Наприклад, корекційно-розвивальна робота з дітьми, що мають труднощі у навчанні, або робота з підлітками, що визначаються девіантною поведінкою тощо.

Методична підтримка і контроль, сертифікація діяльності, захист прав, атестація і дотримання професійних стандартів здійснюють громадські організації психологів — професійні асоціації. Єдина країна, що має відмінності від інших з точки зору організації психологічної служби в освіті, — Ізраїль. Тут на рівні району (округу) функціонують так звані психологічні станції, які виконують функції не тільки надання практичної психолого-педагогічної допомоги учням, а й здійснюють методичне керівництво шкільними психологами.

Вітчизняна система освіти має глибокі традиції в організації діяльності освітніх установ та в управлінні їхньою роботою. Особливістю нашої системи освіти є чітка структура і підпорядкування як адміністративної лінії, так і методичної.

Адміністративна вертикаль передбачає призначення і звільнення керівників, визначення бюджету та фінансовий менеджмент, атестацію спеціалістів, звітність. За останні роки у цьому напрямі здійснено низку реформ, які наблизили систему освіти до демократичних умов освітнього менеджменту. Зокрема, розширено функції і повноваження батьківського і учнівського самоврядування, призначення і звільнення керівників здійснюється місцевою владою, фінансування освіти здійснюється на основі солідарного бюджету — сполучення кошів центрального і місцевих бюджетів.

Що ж стосується методичного керівництва (запровадження стандартів змісту освіти, планування

Розвиток психологічної служби системи освіти України у регіонах
(кількість фахівців порівняно з минулим навчальним роком)

* Без даних АР Крим і м. Севастополь

** Без даних АР Крим, м. Севастополь, Мар'їнського та Ясинуватського районів Донецької області і тимчасово окупованих територій за всіма типами навчальних закладів та ВНЗ I—II рівнів акредитації Луганської області та м. Київ

Рис. 1. Кількість фахівців психологічної служби системи освіти України у 2013—2015 роках

навчально-виховного процесу в закладах освіти, критерії оцінки ефективності навчання та ін.), то місцеві органи управління освітою мають приблизно 20 відсотків можливостей змінити навчальні плани і програми. Очевидно, що такий стан освітнього менеджменту відповідає сучасному стану розвитку нашого суспільства як в економічних, так і в гуманітарних аспектах.

Вибудовуючи принципи і структуру організації соціально-психологічного забезпечення освітнього процесу ми виходили з того, що:

- психологічна служба має ґрунтуватися на принципах, що були наведені вище;
- структура методичного супроводу і підпорядкування має бути чіткою і єдиною для всієї країни, але передбачати при цьому врахування місцевої специфіки і творчого пошуку щодо вдосконалення організаційних форм і методів управління;
- адміністративно психологічна служба має бути однозначно прив'язана до структури управління освітою як на центральному, так і на місцевому рівнях;
- практичний психолог і соціальний педагог закладу освіти мають бути прирівняні до основних

працівників цього закладу вусюму — заробітна плата, відпустки, педагогічний стаж і т.п.;

— основною структурною одиницею психологічної служби мають бути районні (міські) методичні центри, які, власне, і мають забезпечувати повною мірою всі завдання і напрями діяльності психологічної служби в системі освіти.

Цифри і факти психологічної служби освіти

За даними щорічного моніторингу в психологічній службі системи освіти на кінець 2014—2015 навчального року нараховувалось 22 705 працівників, що становить 54,48 % від їхньої нормативної потреби. Із загальної кількості фахівців — 14 832 практичні психологи (57,89 %) та 7 047 соціальні педагоги — 46,19 %. Порівняно з минулим навчальним роком кількість фахівців скоротилась на 1 606 працівників. Найбільше скорочення спостерігається в Донецькій (на 1 077 фахівців) та Луганській (на 742 фахівці) областях. Значне скорочення відбулось і у Харківській (59), Одеській (21) та в Тернопільській (4) областях

(рис. 1). Водночас кількість фахівців психологічної служби в регіонах (без урахування АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей) збільшилась на 206 осіб. Зокрема, на Львівщині та Івано-Франківщині — зростання на 45 фахівців у кожній області, Закарпатті — на 33 фахівці, а також в Житомирській та Чернівецькій областях на 30 фахівців відповідно.

Найкраща ситуація щодо забезпечення фахівцями в цілому (практичні психологи та соціальні педагоги) у Києві (81,02 %), Івано-Франківській (73,69 %), Київській (66,79 %), Сумській (66,3 %) та Чернівецькій (65,92 %) областях. Найнижчі показники у Тернопільській (36,56 %), Житомирській (42,47 %), Миколаївській (43,68 %) і Вінницькій (45,31 %) областях.

Серед навчальних закладів найкраще забезпечені практичними психологами спеціальні школи-інтернати — 97,88 %, загальноосвітні навчальні заклади нового типу — 92,32 %, та загальноосвітні навчальні заклади — 77,97 %.

Кількість працівників психологічної служби, які надають допомогу постраждалим внаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на Сході України (% від загальної чисельності)

Рис. 2. Кількість працівників психологічної служби освіти України, задіяних у наданні допомоги громадянам України, які виїхали з АР Крим та Сходу України

Завідувач Центральної психолого-медико-педагогічної консультації, завідувач лабораторії методичного забезпечення психолого-медико-педагогічних консультацій Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, кандидат психологічних наук Антоніна Обухівська проводить діагностику дитини

Дошкільні навчальні заклади загального типу, які розташовані в містах, забезпечені психологами на 68,95 %, а загального типу, які знаходяться в сільській місцевості, на 12,12 %.

Вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації забезпечені на 39,65 % практичними психологами.

Лише на 19,21 % забезпечені психологами позашкільні навчальні заклади. Із них на 20,45 % міські та на 13,75 %, які знаходяться в сільській місцевості.

Середній відсоток забезпеченості навчальних закладів соціальними педагогами по Україні становить 46,19 %. Серед типів навчальних закладів найкращий показник мають спеціальні школи-інтернати — 68,34 %. Загальноосвітні навчальні заклади, які знаходяться в місті, забезпечені на 65,55 %, а сільські — на 36,99 %, ПТНЗ — на 54,35 % міські та на 35,00 % сільські.

Найгірший стан справ із забезпечення соціальними педагогами у вищих навчальних закладах I—II рівнів акредитації: міські забезпечені на 9,92 %, а ті, що знаходяться в сільській місцевості, — на 5,00 %.

Щорічно здійснюється аналіз тематики звернень учнів, батьків і вчителів до працівників психологічної служби — практичних психологів і соціальних педагогів. Протягом 2014/2015 навчального року працівниками психологічної служби системи освіти було оброблено 1 538 837 звернень, що становить в середньому 7,8 звернення на 1 працівника на місяць. При цьому, цей показник для практичних психологів

становить 8,5 звернення на 1 працівника, для соціальних педагогів — 6,3 звернень на 1 працівника.

З боку учнів було 52,6 % запитів до працівників психологічної служби НЗ від числа всіх запитів (з них 82,4 % — до практичних психологів, 17,6 % — до соціальних педагогів). Основними причинами звернення до практичних психологів з боку учнів стали: проблеми стосунків з однолітками (23,2 %), проблеми організації дозвілля (13,7 %), проблеми взаємовідносин із батьками (12,9 %).

Основними причинами звернення учнів до соціальних педагогів стали: проблеми взаємовідносин з батьками (22,7 %), проблеми стосунків з однолітками (14,0 %), проблеми жорстокого поводження в школі та сім'ї (11,0 %). Звернень з боку батьків до працівників психологічної служби було майже вдвічі менше, ніж звернень учнів. Проте співвідношення звернень до практичних психологів (65,3 %) та до соціальних педагогів (34,3 %) інше, ніж в учнів: до соціальних педагогів батьки учнів, порівняно з учнями, зверталися вдвічі частіше, а до практичних психологів — на чверть рідше.

Основними причинами звернень батьків до практичних психологів стали: травматичні події (15,9 %), труднощі адаптації дитини до НЗ (12,2 %) та проблеми взаємовідносин у сім'ї та родині (12,1 %). Основними причинами звернень батьків до соціальних педагогів стали: питання допомоги дітям та сім'ям у складних життєвих обставинах (23,3 %), проблеми

правового характеру (15,5 %), проблеми взаємовідносин у сім'ї та родині (15,3 %).

З боку педагогів до працівників психологічної служби було 18,1 % запитів. При цьому, до практичних психологів — 66,1 %, до соціальних педагогів — 33,9 %. Основними причинами звернень педагогів до практичних психологів стали: робота з сім'ями вимушених переселенців (33,7 %), проблеми взаємовідносин у дитячому колективі (17,5 %) та технології вирішення конфліктних ситуацій (15,9 %).

Основними проблемами звернень педагогів до соціальних педагогів стали: профілактика деліквентної поведінки учнів (23,6 %), профілактика девіантної поведінки учнів (22,6 %) та технологія організації безпечного життєвого простору (10,8 %).

Таким чином, головними причинами звернень педагогів до працівників психологічної служби НЗ стали робота з сім'ями вимушених переселенців у практичних психологів та профілактика деліквентної поведінки в учнів у соціальних педагогів.

**Український НМЦ практичної психології
і соціальної роботи НАПН України
як головна установа
психологічної служби освіти**

Головною науково-методичною організацією психологічної служби є Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України. Отже, Академія створила унікальну науково-впроваджувальну організацію, що

безпосередньо впливає на процес реалізації освітньої політики в державі. Саме такий підхід до впровадження результатів наукових і методичних досліджень дозволяє оперативну, фактично — в режимі on-line, реагувати на швидкоплинні зміни ситуації в освітній галузі: збирати інформацію, проводити опитування, моніторинги, надавати методичну допомогу практикам з окремих, актуальних саме сьогодні, проблем. Одним із прикладів такої роботи є надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги не тільки учням і вчителям, а й всьому населенню працівниками психологічної служби системи освіти.

У березні поточного року науковими співробітниками Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України було проведено моніторинг діяльності психологічної служби системи освіти з питання надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на Сході України. Інформацію зібрано з усіх областей України та міста Києва. Інформація узагальнювалась на основі даних з обласних центрів психологічної служби, які, у свою чергу, узагальнювали дані з міст і районів.

Діяльність працівників психологічної служби з надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на Сході України

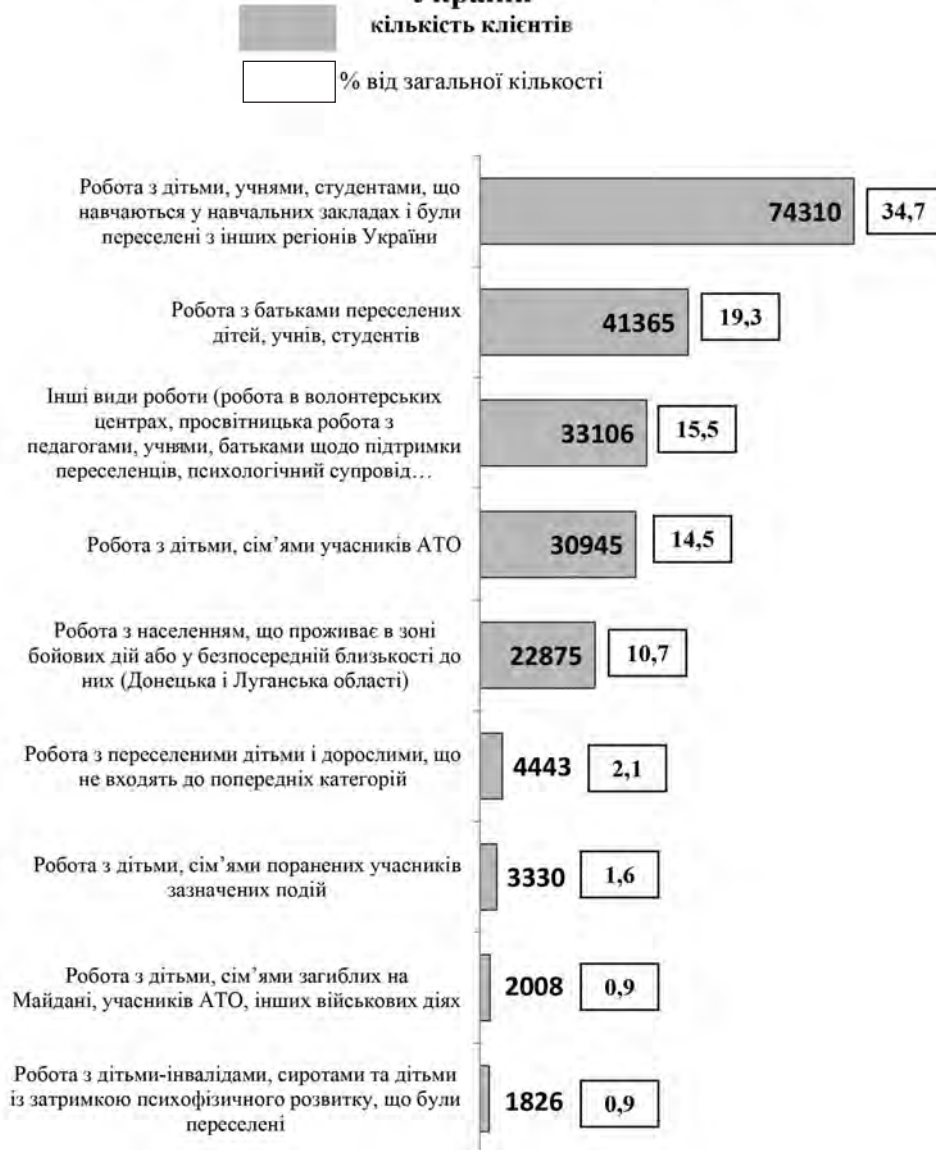

Рис. 3. Діяльність психологічної служби освіти України з надання допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму та бойових дій на Сході України

У процесі дослідження вивчалися наступні питання: а) скільки працівників служби залучено до надання допомоги різним категоріям постраждалих; б) скільки постраждалих змогли одержати чи продовжують одержувати той чи інший вид допомоги; в) які види психологічної і соціально-педагогічної допомоги надають працівники служби у межах своєї компетенції.

Результати моніторингу показали, що основними цільовими групами, з якими працюють практичні психологи і соціальні педагоги, є: вихованці, учні, студенти усіх типів навчальних закладів, які були переселені з інших регіонів України; батьки і члени сімей переселених вихованців, учнів, студентів; діти і сім'ї учасників АТО; населення, що проживає у безпосередній близькості до бойових дій (Донецька і Луганська області); діти і сім'ї загиблих на Майдані, в АТО, інших бойових діях; діти і сім'ї поранених у бойових діях; діти-сироти і діти, які мають вади психофізичного розвитку, які були переселені; діти і дорослі, що не відвідують даний навчальний заклад; призовники і резервісти. Найпоширеніші види допомоги, що надають працівники психологічної служби:

- індивідуальне і групове обстеження дітей і дорослих; індивідуальне і групове консультування;
- індивідуальна і групова психотерапія; психологічна корекція негативних емоційних станів, страхів;
- адаптація до нових умов проживання і навчання; групові інтерактивні заняття, тренінги, “групи зустрічей”;

— налагодження системи комунікацій з органами соціального захисту, волонтерами, закладами охорони здоров'я, військовими частинами, місцевою адміністрацією та ін.

Загальна чисельність осіб, які одержали або продовжують одержувати допомогу від працівників психологічної служби, становить 214208. У тому числі, 8757 особам допомога надавалась на волонтерських засадах (у вільний від основної роботи час). Як видно з рис. 2, приблизно 43,2 % від всієї чисельності працівників психологічної служби надають допомогу вихованцям, учням, студентам, що навчаються у навчальних закладах і були переселені з інших регіонів. Із них, 38,4 % — психологи; 59,1 % — соціальні педагоги.

У роботі з батьками і членами сімей переселених працюють 33,8 % від кількості працюючих у психологічній службі. З них: 34,2 % — психологи; 37,3 % — соціальні педагоги.

У роботі з дітьми і сім'ями учасників АТО беруть участь 28,4 % від загальної чисельності працівників служби. З них: 27,6 % — психологів; 32,4 % — соціальних педагогів.

До роботи у військкоматах залучено 747 фахівців служби. З них: 696 — практичні психологи і 51 соціальний педагог.

Під “іншими видами роботи” респонденти мали на увазі в основному такі види роботи: участь у благодійних акціях і виховних заходах, що проводяться у

Впровадження розробленої Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України Інформаційно-освітньої протиалкогольної програми “Сімейна розмова” у Старововчинецькому ліцеї (с. Старий Вовчинець, Глибоцького району Чернівецької області)

Круглий стіл керівників відомчих психологічних служб “Стандарти професійної діяльності – міжвідомча взаємодія психологічних служб”, жовтень 2014 р.

Зліва направо: начальник центру психологічного забезпечення підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту Держаної служби з надзвичайних ситуацій Анатолій Сичевський, директор Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України Віталій Панок, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України академік Сергій Максименко

навчальному закладі; просвітницька робота з педагогами, батьками і учнями щодо підтримки переселенців; психологічний супровід учасників АТО в шпиталях та ін.— 5 %.

Таким чином, понад 40 відсотків осіб, які працюють у психологічній службі, беруть участь у наданні допомоги різним категоріям постраждалих.

При визначенні обсягів роботи з надання допомоги постражданим в якості основного показника була взята кількість людей, яким надавалась або надається допомога (клієнти). При цьому зазначимо, що до цієї кількості увійшли як люди, що одержали разову допомогу (консультація, тренінг, бесіда), так і люди, з якими працівники служби працюють у подовж певного часу (тиждень, місяць, кілька місяців). Іншими словами — підраховувалась не кількість зустрічей (сеансів) з одним клієнтом, а кількість клієнтів (див. гістограму на рис. 3). Найбільша кількість клієнтів — це вихованці, учні, студенти, які навчаються у закладах освіти і були переселені з інших регіонів країни. Їхня кількість складає понад 74000.

До працівників служби звернулося понад 41 тисяча батьків і членів родин переселених дітей. Робота з цією категорією постраждалих є важливим і вагомим напрямом роботи практичних психологів і соціальних педагогів, оскільки родина є основою пси-

хологічної реабілітації, найбільш суттєвим її ресурсом. Близько 31 тисячі дітей і членів сімей учасників АТО одержали або продовжують одержувати психологічну і соціально-педагогічну допомогу від працівників служби.

Особливо хочеться відзначити працівників психологічної служби системи освіти, що працюють з населенням в зоні бойових дій або у безпосередній близькості до них (Донецька і Луганська області). Часто допомога надається дітям і дорослим, які мешкають по різні боки “лінії розмежування”. Кількість таких специфічних клієнтів складала на момент дослідження майже 23 тисячі. Цю роботу виконували і виконують 465 спеціалістів, часто наражаючись на особисту небезпеку. В середньому, на одного фахівця служби приходиться близько 50 клієнтів у названих областях, а це надзвичайно багато з огляду на складність проблематики з якою доводиться працювати.

Підбиваючи підсумки, маємо зробити один важливий висновок — психологічна служба системи освіти здатна суттєво впливати на хід реалізації реформування освітньої галузі на сучасному етапі, підвищуючи своїми специфічними засобами ефективність навчально-виховного процесу, та надавати масштабну, системну і скоординовану психологічну допомогу всьому українському суспільству в цілому. ■